

ساختار شکلی و محتوایی نذرنامه های عصر قاجار

احمد دستوان^۱

چکیده

اسناد به عنوان یکی از منابع دست اول، نقش مهمی در پژوهش های تاریخی دارند. در این میان نذرنامه ها به عنوان اسناد شرعی، دارای چارچوب معینی اند که داده های مهمی در زمینه اجتماع، اقتصاد، و آداب و رسوم مردمان گذشته به دست می دهند. این پژوهش با رویکرد سندشناسی در پی تحقق این پرسش اصلی است که نذرنامه های دوران قاجار از نظر شکلی و محتوایی دارای چه ساختاری هستند؟ به عبارت دیگر سیمای درونی و بیرونی این اسناد دارای چه خصیصه هایی می باشد؟ مدعای اصلی این پژوهش بر این اساس قرار گرفت که نذرنامه های دوران قاجار از نظر شکلی فاقد هرگونه تذهیب و تلاش بر آن بود تا متن اصلی و نیز حاشیه ها به طور واضح نوشته شود. از نظر محتوایی نیز نذر نامه ها بر اساس شرع و فقه شیعی تنظیم می شده است. شیوه گردآوری داده ها در این پژوهش بر اساس روش کتابخانه ای و مطالعه اسناد، و هم چنین تجزیه و تحلیل کمی و کیفی نذرنامه ها خواهد بود.

واژه های کلیدی: سند شناسی، نذرنامه، دوران قاجار.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. کارشناس ارشد تاریخ گرایش اسناد و مدارک آرشیوی و نسخه شناسی دانشگاه تهران ahmaddastavan69@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۸/۲۳

اسناد به عنوان یکی از منابع درجه اول، جایگاه ویژه‌ای در شناسایی فرهنگ هر ملتی دارند و می‌توانند زوایای پنهان تاریخ هر کشور، از جمله تاریخ اجتماعی و تاریخ مردم آن را آشکار سازند. اسناد تاریخی، بخشی از این اسناد به شمار می‌آیند که به دلیل رابطه‌ی مستقیمی که بین اثر و مؤثر برقرار می‌کنند، نسبت به دیگر منابع تاریخی ارجحیت بیشتری دارند.

نذرنامه‌ها، بخشی از اسناد شرعی و برآمده از فقه اسلامی هستند. با بررسی ساختارشناسانه این اسناد، می‌توان اطلاعات با ارزشی از تاریخ مردم، اوضاع اجتماعی، و نیز اقتصادی گذشته به دست آورد. متأسفانه این اسناد آنچنان که باید و شاید مورد توجه سندشناسان و مورخان و اهل فن قرار نگرفته است. با توجه به اهمیت (اهمیت پرسش) گفته شده درباره این اسناد، سؤال اساسی این پژوهش آن است که ساختار شناسی یا به عبارتی شکل ظاهری و محتوایی این اسناد چگونه است؟ بر این اساس، پژوهش حاضر در نظر دارد تا به بررسی در صورت شکلی و محتوایی این اسناد در دوره قاجار بپردازد.

متأسفانه پژوهش‌های مبتنی بر اسناد هنوز در ایران آنچنان که باید و شاید رشد نکرده است. البته در سال‌های اخیر سعی شده است که از این منبع ارزشمند در پژوهش‌های تاریخی استفاده شود، مثلاً مجلاتی که در رابطه با حوزه اسناد و نسخه‌های خطی کار می‌کنند سعی کرده‌اند تا خلاء موجود در این زمینه را تا حدی پوشش دهند، اما هنوز مسیر بسیار فراخی در این میان وجود دارد. در رابطه با اسناد شرعی باید گفت که نسبت به دیگر اسناد تاریخی مورد توجه محققین و سندشناسان قرار گرفته‌اند، اما تا آنجا که راقم این سطور جستجو کرده است تا کنون هیچ پژوهش روشمندی در رابطه با نذرنامه‌ها انجام نگرفته است. فقط یک مقاله با عنوان *بازخوانی حقوق زنان شهرنشین در دوران قاجاریه بر اساس اسناد آرشیوی دنیای زنان در عصر قاجار* از الناز باقری ایبانه و بهزاد کریمی منتشر شده است که نویسندگان کوشیده‌اند تا حقوق زنان شهرنشین را در انواع اسناد شرعی دوره قاجار البته متکی بر سایت دنیای زنان در عصر قاجار بررسی کنند. نویسندگان با همین دیدگاه سراغ نذر نامه‌ها رفته‌اند و فقط به این موضوع پرداخته‌اند که در ۳ مورد از این نوع سند نذر کننده زن است و هیچ بررسی ساختارشناسی از این اسناد ارائه نکرده‌اند. این پژوهش می‌تواند اولین کار تحقیقی در این زمینه باشد.

تعاریف و اصطلاحات

سند

سند عبارت است از هر نوشته که در مقام اثبات دعوا یا دفاع قابل استناد باشد (کاتوزیان، ۱۳۸۵: ۷۷۲). در تعریف دیگر سند نوشته‌ای است که قابل استناد باشد و بتواند اطلاعاتی علمی را انتقال دهد و در تحقیق مورد استفاده قرار گیرد و ارزش نگهداری دائمی داشته باشد (هیئت مولفان، ۱۳۹۲: ۱۳۶-۱۳۷). تعریف سند در مدیریت اسناد هم این طور آمده که: «نوشته‌هایی است که با رعایت موازین و مقررات خاصی تهیه و تنظیم شده‌اند و برای مراجعات بعدی نگاه داشته می‌شوند.» (امیرشاهی، ۱۳۸۶: ۵). محسن روستایی نیز سند را این طور تعریف کرده: «سند یعنی: دلیل، مدرک، رسید، قبض. نوشته‌ای که قابل استفاده یا استناد باشد، چیزی که به آن اعتماد کنند.» (روستایی، ۱۳۸۹: ۱۴۶).

در تعریف سند شرعی هم گفته شده است اسناد شرعی (نوشته‌های شرعی) از جمله اسنادی هستند که برآمده از مباحث فقهی (معاهدات، احکام و عبادات) هستند و توسط شخص ذی صلاح مطابق با رسم سند نویسی همان دوره تنظیم شده‌اند (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۲).

نذر

در تعریف نذر هم آمده است: «نذر آن است که انسان ملتزم شود کار خیری را برای خدا به جا آورد یا کاری را که نکردن آن بهتر است، برای خدا ترک کند». (موسوی الخمینی، ۱۳۸۱: ۶۰۹-۶۱۲).

در تعریف دیگر نیز آمده است: «نذر آن است که انسان متعهد شود برای خدا کاری از کارهای خیر را انجام دهد، یا کاری را که ترکش نیکو است، ترک نماید». (مکارم شیرازی، ۱۴۲۴: ۴۴۵).

ارکان نذر

ارکان نذر سه چیز است؛ ۱. ناذر (نذر کننده)، ۲. صیغه نذر ۳. متعلق نذر (ملتزم به) (علامه حلی، ۱۴۱۰: ۹۰). یعنی برای این که نذری منعقد شود باید نذر کننده‌ای باشد که شرایط نذر کردن را داشته باشد، همچنین صیغه نذر جاری شود، و نذر به انجام یا ترک کاری تعلق بگیرد که شرایط آن بیان خواهد شد.

نذر شروطی دارد که عبارتند از:

صیغه نذر: زمانی که صیغه نذر به عربی یا به فارسی گفته شد، عمل به نذر الزام آور می‌شود. این صیغه در زبان فارسی این چنین است: «برای خدا بر عهده و ذمه من باشد اگر فلان حاجت و خواسته من برآورده شد، فلان کار را انجام می‌دهم». بنابراین اگر این صیغه به صورت صحیح آن گفته نشود، عمل به نذر ضرورتی ندارد (خرمشاهی، ۱۳۷۷: ۲۲۲۱-۲۲۲۲).
۲- توانایی ادا: یعنی فرد توانایی به عمل آوردن نذر را داشته باشد.

۳- نداشتن منع شرعی: اگر نذر کند که کار حرام یا مکروهی انجام دهد یا کار واجب یا مستحبی را ترک کند، نذر او صحیح نیست.

۴- شرایط عمومی یا شرایط ناذر (نذرکننده): بالغ، عاقل، انتفاء حجر در متعلق نذر، مختار و قصد (صافی گلپایگانی، ۱۴۱۶: ۲۴۷/۲؛ خراسانی، ۱۴۲۸: ۳۶۱/۳). برخی نیز شرایط دیگری مانند حریت را از شرایط نذر کننده در نظر گرفته‌اند (شهید ثانی، ۱۴۱۰: ۳۵/۳).

بررسی محتوایی نذرنامه‌ها

هر سند به طور عمده از دو قسم تشکیل می‌شود: ۱. رویه سند و ۲. ظهریه سند. سند همچنین به دو جزء عمده قابل تقسیم است؛ متن و اضافات.

متن اصلی

قسمت اصلی رویه سند می‌باشد. متن اصلی خود شامل سه قسمت است: مقدمه، رکن کلام، خاتمه.

مقدمه

به قسمتی از سند گفته می‌شود که همراه با توصیفات و ترکیبات ادبی است و با خطی خوش و نیز با آداب دبیری و ترسل و همراه با اصول سند نویسی تنظیم می‌شود. در این قسمت کاتب سعی می‌کند تا خواننده را به موضوع اصلی متوجه کند. خطبه و بعدیه و براعت استهلال از اجزای تشکیل دهنده مقدمه هستند.

خطبه

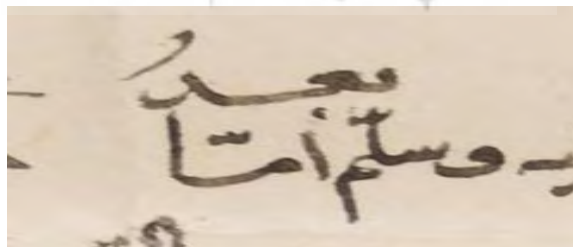
خطبه کلام مخصوصی است که مشتمل بر ستایش خداوند و صلوات بر محمد و آل محمد (نفیسی (ناظم الاطبا) ذیل خطبه، ۱۳۴۳: ۱۳۷۹/۴). خطبه معمولاً در اسناد قبل از بعدیه می‌آید. خطبه اغلب به زبان عربی است و برگرفته از آیات و احادیث است. در بعضی از نذرنامه‌ها خطبه به کار گرفته نشده است و بلافاصله بعد از مقدمه با کلمه "اما بعد" وارد رکن کلام می‌شدند.

نمونه این خطبه‌ها عبارتند از:

«بسم الله و الحمد لله و الصلاه و السلام علی رسول الله و صلی الله علیه و سلم» (سایت دنیای زنان در عصر قاجار، شناسه سند: A1 ۱۶۱۸۷).

بعدیه

در نذرنامه‌ها، بعد خطبه یا دیباچه، با آوردن کلمه "اما بعد" یا "بعد" محرر سند با آوردن جمله‌ای مانند «بر تحریر و موجب ترقیم و تسوید این حروف شریعت مألوف حقیقت محضف آن است که...» یا «ناذر در محضر شرع حاضر گردید» و یا صحبت از «صحنه نفس و کمال عقل» وارد قسمت بعدی سند می‌شد.

نمونه‌ای از بعدیه در نذرنامه‌ها: (سایت دنیای زنان در عصر قاجار، شناسه سند: A1 ۱۶۱۸۷).

رکن حال

موضوع یا محتوای اصلی سند است که بیشترین کلمات را به خود اختصاص می‌دهد است (رضایی، ۱۳۹۰: ۱۶).

در این قسمت کاتب با به کار بردن جملات تا حد امکان واضح سعی می‌کرد تا کمترین خطایی رخ ندهد. رکن حال خود از چند قسمت تشکیل یافته است که عبارت‌اند: متن اصلی سند، بالغ و عاقل بودن ناذر، مشخصات منذوربه، القاب به کار رفته برای ناذر و منذوره، اسامی آنها و صیغه.

بالغ و عاقل بودن ناذر

همان طور که در شرایط صحت نذر گفته شد یکی از شرایط صحت نذر آن بود که نذرکننده بالغ و عاقل باشد، در بعضی از نذرنامه‌ها به این موضوع در خود سند اشاره شده است و در بعضی از اسناد هم به این موضوع در خود متن سند اشاره نشده است. گفتنی است که معمولاً به این مطلب قبل از آوردن القاب و نام نذرکننده اشاره می‌شده است. نمونه‌ای از اشاره کردن محرر سند به بالغ و عاقل بودن ناذر:

«در حالت صحت نفس و کمال عقل بالطوع والرغبة» (سایت دنیای زنان در عصر قاجار: شناسه سند: A۲ ۱۶۱۸۷ و A۱ ۱۶۱۸۷).

مشخصات منذوربه

در این قسمت از سند مشخصات کامل منذوربه آورده می‌شود. منظور از منذوربه جهت و مصرف نذر را گویند. محرر سند سعی می‌کرد در این قسمت از سند با دقت خاصی عمل کند، زیرا در اکثر موارد منذوربه‌ها شامل زمین یا مبلغی پول و ... بود و اگر محرر سند در این قسمت از دقت لازم برخوردار نبود ممکن بود مبالغ و یا حدود زمین را اشتباه بنویسد. نمونه‌هایی از منذوربه در اسناد نذرنامه:

«تمامی یک قطعه اراضی مع چشم سارکوهی و آن مشهور است به مؤدان با جمیع توابعات و لواحقات.» (سایت دنیای زنان در عصر قاجار، شناسه سند: A۱ ۱۶۱۸۴)

«سه دانگ باقی از باغ مزبور را با توابع و مضافات و منضمات آن و نوبت آب مقرر از جوب واقع در پشت باغ مزبور و آب چشمه مخصوصه به آن...» (برگرفته از کتاب جلوه‌های هنر ایرانی در اسناد ملی).

صیغه نذر

در نذرنامه‌ها گفتن صیغه یکی از ارکان اساسی است که بدون آن نذر فاقد اعتبار است. صیغه نذر این چنین است: «لله علیٰ هکذا»، و منظور از هکذا آن است که: «آنچه را می‌خواهد که نذر کند بعد از «لله علیٰ» بگوید (بهبهانی کرمانشاهی، ۱۴۲۱: ۳۴۶/۱). مثلاً بگوید: «ان شفای الله مریضی فلله علی صوم یوم»؛ یعنی اگر خداوند مریض مرا شفا بدهد یک روز، روزه بر گردن و عهده من باشد (محمد تقی اصفهانی (مجلسی اول)، ۱۴۰۰: ۱۷۲). همان طور که آمد لازم نیست صیغه نذر به عربی خوانده شود، بلکه به فارسی هم کفایت می‌کند، مثلاً اگر گفته شود: «چنانچه مریض من خوب شود، برای خدا

بر من است که ده تومان به فقیر بدهم یا یک روز روزه بگیرم»، نذر، صحیح است. البته باید «برای خدا» (یا هر لفظی که در زبان‌های غیر فارسی معنای «الله» را برساند). به زبان گفته شود و قصد آن در دل کافی نیست (لنکرانی، ۱۴۲۶، ۴۸۳). عبارت صیغه در نذرنامه در جایگاه خاص و قطعی قرار ندارد، در بعضی اسناد عبارت صیغه بعد از عبارت بالغ و عاقل بودن ناذر، در بعضی اسناد دیگر بعد از آمدن مشخصات منذور به می‌آید.

نمونه‌ای از صیغه نذر در اسناد نذرنامه:

«نذر تبر شرعی عینی و نفعی ابدی نمودم و به قید استحقاق و تملیک او در آوردم.» (برگرفته از کتاب جلوه‌های هنر ایرانی در اسناد ملی).

«نذر صحیح صریح شرعی نمود.» (سایت دنیای زنان در عصر قاجار، شناسه سند: ۱۶۱۸۷ A۲).

«نذر الله کرد.» (سایت دنیای زنان در عصر قاجار، شناسه سند: ۱۶۱۸۷ A۱).

اضافات سند

همان طور که در ابتدا اشاره کردیم هر سند شامل دو بخش است: متن و اضافات. اضافات در واقع مطالبی است که خارج از متن قرار دارد. و از نظر حقوقی و مطالبی که به دست می‌دهند بسیار با اهمیت‌اند.

سجلات

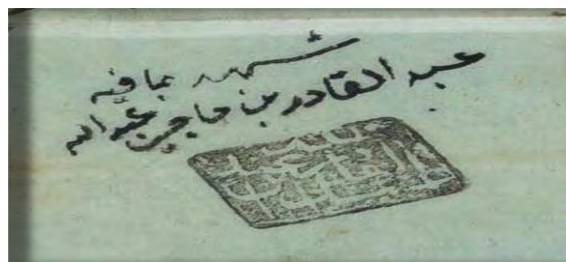
سجل به معنی آنچه برای تأیید مطلبی در پایین نامه یا نوشته‌ای می‌آورند. و نیز به معنی تأیید کردن و تصدیق کردن هم است (انوری، ۱۳۸۱: ۴۰۵۱/۵-۴۰۵۲). سجلات از نظر رجال‌شناسی بسیار اهمیت دارند. سجلات در اسناد شرعی به چهار دسته تقسیم می‌شود؛ سجل اعترافی، وقوعی، شهودی، مطابقه‌ای.

سجل اعترافی: این سجلات را که حاکی از عمل و قصد صاحب سند است را سجل اعترافی گویند (رضایی، همان: ۲۰).

سجل مطابقه‌ای: هرگاه بخواهیم سواد سند را مطابق اصل کنیم، از این سجل استفاده می‌کنیم.

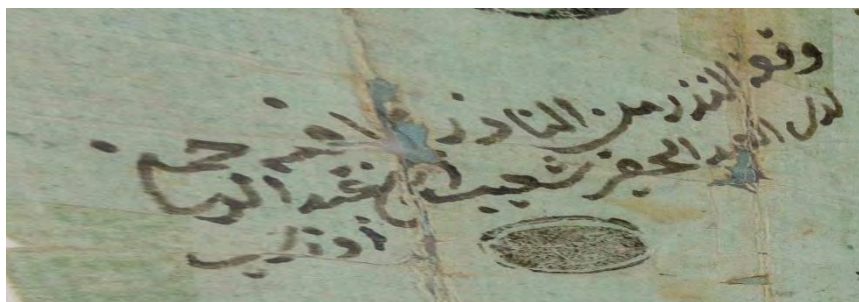
سجل شهودی: به معنی آن است که عده‌ای به لحاظ سمعی و بصری از یک واقعه خبر دهند. کلماتی مانند: شاهد، شاهد بما فیه، الشهود فی الذلک، در این نوع سجل استفاده می‌شود.

نمونه‌ای از سجل شهودی: (سایت دنیای زنان در عصر قاجار، شناسه سند: ۱۶۱۸۴A۱).

سجل وقوعی: در این نوع سجل، عالم انشای سند، قصد و هدف واقعی شخص یا اشخاص را اعلام می‌کند (همان: ۱۸).

کلماتی مانند: اعترف، قد اقره واقف یا موقف در این نوع سجل کاربرد دارد.

نمونه‌ای از سجل وقوعی: (سایت دنیای زنان در عصر قاجار، شناسه سند: ۱۶۱۸۴A۱).

در میان این نوع سجلات، سجل شهودی بیشترین کاربرد را در نذرنامه‌ها دارند. از همین رو نقشی که شاهدان در نذرنامه‌ها دارند بسیار با اهمیت است و بررسی سجلات این شاهدان هم از نظر رجال‌شناسی، شناخت دست خط، پیشه و شغل افراد، و مهر افراد اطلاعات بسیاری در اختیار ما قرار می‌دهند.

متمم

متمم به معنی تکمیل‌کننده یا تمام‌کننده است. تکمله‌ها عموماً در روی سند و در فضاهای خالی نوشته می‌شود (همان: ۱۷). این جز متن اغلب با همان مرکب و قلم تحریر شده و توسط معامل یا مجتهد مهر شده است. در صورت عدم رعایت این نکات، سند، انگ دخیل و تصرف می‌خورده است (همانجا). این متمم‌ها اغلب با عبارت «توضیح آنکه» و «توضیحاً» شروع می‌شد.

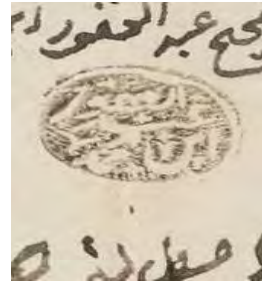
درهامش

انتقال متن ادامه یافته به سمت راست سند که به آن سمت وحشی یا بیاضی سند می‌گفتند را متمم گویند. هدف از این عمل دو چیز بود: اول به علت کمی کاغذ، دوم به علت زیبایی و هارمونی که این عمل به وجود می‌آورد. گفتنی آن که فاصله در هامش با متن اصلی یک سانتی متر است.

مهر

در گذشته به جای امضاء از مهر استفاده می‌شده است. هر مهر یک سجع مخصوصی داشت که فقط مختص همان شخص می‌بود، و زمانی که صاحب مهر از دنیا می‌رفت مهر او را نیز می‌شکستند تا راه سوء استفاده بسته شود (خلعت بری لیمایی، ۱۳۸۳: ۱۱۷). شناخت مهرها به عنوان یکی از ابزارهای به کار رفته در نذرنامه‌ها می‌تواند اطلاعات گسترده‌ای در زمینه نسب‌شناسی، زیبایی‌شناسی، و رجال‌شناسی در اختیار بگذارند. مهم‌ترین کاربرد مهرها در نذرنامه‌ها تصدیق محتوای

این اسناد بود. نقش و سجع هر مهری گویای طبقه اجتماعی صاحبش بود. مهر طبقات پایین جامعه معمولاً کوچک و معمولی و خالی از تزیین بود. اما مهرعلما، درباریان، تجار، درشت و حاوی ادعیه و آیات بود (رضایی، همان: ۲۵). نمونه‌هایی از مهرها در نذرنامه‌ها: (سایت دنیای زنان در عصر قاجار، شناسه سند: A1 ۱۶۱۸۷).

محل قرار گیری مهرها در نذرنامه‌ها معمولاً در بالا و پایین بود. هم چنین شاهدان نیز معمولاً در قسمت راست سند که به اصطلاح قسمت بیاضی خوانده می‌شود و جای خالی بیشتری داشت مهر خود را می‌زدند. نکته مهم آنکه معمولاً رسم بر آن نبود تا در قسمت چپ سند مهری زده شود، در بررسی این اسناد نیز هیچ مهری در قسمت چپ سند زده نشده است.

تسمیه / تحمیدیه

تسمیه عنوانی بود شامل حمد و سپاس خدا که معمولاً در صدر سند قرار می‌گرفت. تسمیه مترادف کلماتی همچون بسمله و تحمیدیه است. تحمیدیه در اسناد به ساختاری نسبتاً مشابه با متن دیباچه کتب دارد (محقق، ۱۳۷۲: ۵۵/۱). به این شکل که تحمیدیه با نام خداوند متعال شروع و به حمد و ثنا بزرگان دین مبین اسلام و ائمه اطهار علیهم السلام می‌پردازد. در نذرنامه‌ها با تحمیدیه‌های مختلفی روبرو می‌شویم، مانند: "بسم الله الرحمن الرحيم" و یا "بسمه تعالی"، این تحمیدیه را با عنوان "بسمله" می‌خوانند. اما بعضی اسناد تحمیدیه‌های خاص خود را دارند، که بازگو کننده نوع سند می‌باشد، در واقع سندشناس با یک نگاه به تحمیدیه می‌تواند نوع سند را مشخص کند. پس در حقیقت تسمیه در اینجا است که معنی پیدا می‌کند، به این صورت که از طریق تحمیدیه نوع سند مشخص می‌شود. با بررسی انجام شده معلوم شد که تحمیدیه خاصی برای نذرنامه‌ها در نظر گرفته نشده است. البته این سخن به آن معنی نیست که ممکن نیست این اسناد تحمیدیه‌های خاصی نداشته باشند، شاید با بررسی و شناسایی اسناد بیشتر بتوان این نوع تحمیدیه را کشف کرد.

تاریخ سند

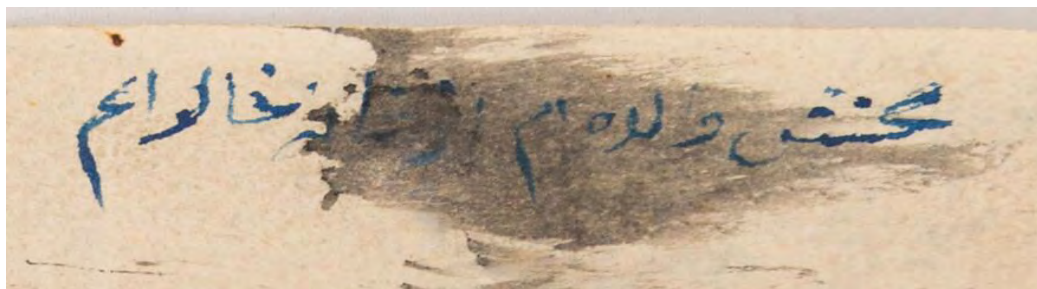
یکی دیگر از اضافات سند در نذرنامه‌ها تاریخ تحریر سند است. در اسناد بررسی شده، تاریخ تحریر سند معمولاً با ذکر روز و ماه و سال است و نوع تاریخ به کار رفته در این اسناد همه به هجری قمری است. ماه‌های قمری به کار رفته در این اسناد معمولاً با یک توصیفی همراه است که خاص ماه‌های قمری است. این ماه‌ها عبارتند از: محرم الحرام، صفر المظفر، صفر الخیر، ربیع المولود، ربیع الآخر، جمادی الثانی، رجب المرجب، شعبان المعظم، رمضان المبارک، شوال المکرم، ذی القعدة الحرام، ذی الحجه الحرام.

ظهريه

به معنی پشت نویسی است. پس از آنکه فرمان و یا سندی از همه جهات، متن و اضافات، کامل می‌شد، در دفاتر ثبت می‌شد، به این معنی که از آنها رونوشت بر می‌داشتند تا سابقاً در دفاتر باشد (قائم مقامی، ۱۳۹۰: ۲۳۹-۲۴۰). در این بین بر پشت این اسناد عباراتی چون **ملاحظه شد، قلمی شد**، را ثبت می‌کردند، که نشانه‌ای بر ظهریه نویسی سند بود. نمونه‌ایی از ظهریه در سند نذر: سایت دنیای زنان در عصر قاجار، شناسه سند: ۱۶۱۸۷۸۲).

عناصر ظاهری نذرنامه‌ها

شکل ظاهری یا عناصر تزئینی سند که در نگاه اول به چشم می‌آید، اگرچه جزء ذاتی سند نیستند، به عبارت دیگر گرچه این عناصر به خودی خود از دلایل وجودی سند نمی‌باشند، اما این عناصر از نظر زیبایی شناسی اسناد از اهمیت بالایی برخوردار هستند. این قباله‌ها دارای چارچوب مشخص و معینی‌اند که سنت صفحه آرای ایرانی و اسلامی بر اساس آن شکل گرفته است؛ متن معمولاً در وسط صفحه بود و بالای این صفحه جایی برای سرلوح و تذهیب در نظر گرفته می‌شد. (اگر سند از نوعی بود که اقتضاء می‌کرد سرلوح و تذهیب در آن رسم شود. مانند عقدنامه‌ها.) حاشیه و یا سفیدی (بیاض) سمت راست صفحه دو تا سه برابر سمت چپ صفحه می‌بود. این الگوی کلی قباله‌های طوماری^۱ و یا لوله‌ایی است. درست است که به طور کلی شکل ظاهری و صوری نذرنامه‌ها از نظر جنبه‌های زیبایی شناسانه و هنری دارای اهمیت فراوانی نسبت به دیگر اسناد ندارند، ولی از بعضی جهات نیز دارای اهمیت‌اند که باید مورد توجه قرار گیرند.

کاغذ

از جمله ویژگی‌های مهم ظاهری نذرنامه‌ها که در واقع بستر دیگر ویژگی ظاهری این اسناد است کاغذ است. ما در اینجا قصد نداریم تا درباره‌ی سیر تطور کاغذ و کاغذسازی در دوران اسلامی صحبت کنیم، اما آوردن مطلب، هرچند اجمالی از تاریخچه کاغذ را در اینجا لازم می‌بینیم. در ادامه این مبحث به کاغذهای رنگی یا الوان خواهیم پرداخت، زیرا کاغذ این اسناد از نظر تنوع رنگ بسیار مهم و با اهمیت است.

کاغذ الوان

کاغذی است که کاغذ سازان با الوان و رنگ‌های مختلف رنگ می‌کردند. از این کاغذ بیشتر برای نگارش قطعات خوشنویسی و متن و حاشیه کردن نسخه‌ها استفاده می‌کردند (صفری آق قلع، ۱۳۹۰: ۲۳۹). رنگ کاغذ معمولاً سفید و

۱. کاغذ طوماری کاغذ باریک و معمولاً پیچیده که در آن چیزی نوشته شده باشد، واحدی برای شمارش، معادل ده دسته کاغذ ۲۴ ورقی. گونه‌ای خط که معمولاً در نوشتن کتیبه‌های مساجد و بناهای باشکوه به کار می‌رفته است و نیز به معنی دفتر، کتاب و نوشته، جمع آن طومیر است (روستایی، ۱۳۹۵: ۵۳۹).

یا به رنگ‌های متمایل به سفید، نخودی، کاهی، نباتی بود. کاغذ هرچه سفیدتر بود از مرغوبیت بیشتری برخوردار بود. کاغذ آبی یا مفرد را از نیل می‌ساختند، و سندهای مالی بیشتر بر روی این کاغذ نوشته می‌شد. دیگر رنگ‌ها عبارت بود از: رنگ آل که از گل رنگ گرفته می‌شد و به قرمزی می‌زد، نام مهر و سند هم به این نام وجود دارد. رنگ ارغوانی، رنگ بنفش، رنگ پیازی، رنگ چهره که به صورتی می‌زد، رنگ پوست گردویی، رنگ حنا، که آن را با حنا رنگ می‌کردند، این رنگ جزء مرغوب‌ترین رنگ‌ها برای نوشتن بود. کاغذ ختایی معمولاً آغشته به حنا بود. این نوع کاغذ بیشتر بعد از قرن ۸ ق که زیبایی‌شناسی در نسخه نویسی شایع شد رواج عام یافتند (مایل هروی، ۱۳۹۳: ۲۳۷). کاغذ الوان خود به دو دسته الوان مفرد و مجرد که شامل رنگ زرد، سرخ، آل، کبود، زرنکاری، کاهی و الوان مرکب که شامل رنگ عودی، زر حل، نقره حل، لاجورد حل، سبز، گلگون، نارنجی بود تقسیم می‌شد.

از میان اسناد بررسی شده، از دو رنگ نخودی و سبز بیشترین استفاده را در این اسناد داشته است.

سطر

به مجموعه کلمات نگاشته شده بر روی یک خط افقی را سطر می‌گویند. سطر یکی از ارکان خوشنویسی است که داری اصول و چارچوب معینی است که در آن چارچوب، رعایت همه موارد به لحاظ حسن وضع، حسن تشکیل، حس زیبایی‌شناسی، اصول و قواعد، تناسب و ترکیب مجموع نوشتار، یک سطر را به لحاظ خوشنویسی تشکیل می‌دهند. به طور کلی سطر، یک خط نوشته و یک رده نوشته شده را گویند که جمع آن سطور است. در نوشتن یک سطر موارد و نکات قابل توجهی برای زیبا نشان دادن آن وجود دارد که می‌توان به فاصله بین سطور، کشیدن کلماتی که قابلیت کشیده شدن دارند، و بالا نویسی جملات در انتهای سطور اشاره کرد (راهیما، ۱۳۹۴: ۴۰-۴۱).

فاصله سطور در نذرنامه‌ها تقریباً شبیه به دیگر اسناد شرعی است. در این اسناد معمولاً بین سطر اول و سطر دوم فاصله زیادی وجود دارد، از سطر دوم به بعد فاصله سطرها نسبت به هم کم‌تر می‌شود تا حدی که سطرهای آخر تقریباً به هم چسبیده‌اند.

یکی دیگر از ویژگی‌های ظاهری نذرنامه‌ها است، که تعداد سطرهای آن به نوع خط، کاغذ، و اندازه قلم بستگی دارد. تعداد سطرهای نذرنامه‌ها معمولاً به دلیل نوشتن کامل مشخصات منذوربه زیاد است. در این اسناد تعداد سطرها میانگین بین ۱۸ تا ۲۰ سطر است.

درشت نویسی

یکی از شیوه‌های مرسوم در نگارش اسناد است. این کار را معمولاً با قلمی پهن‌تر و نیز با مرکب پررنگ‌تر انجام می‌دادند. هدف از این عمل جدا کردن بخش‌های مختلف یک سند است. عمومی‌ترین کاربرد درشت نویسی را می‌توان در بعدیه‌ها مشاهده کرد.

قلم

کیفیت قلم با کیفیت خط رابطه مستقیم داشت. برای مثال ممکن بود یک فردی که خط خوبی هم داشت به دلیل استفاده از یک قلم بد خط خوب جلوه نکند. در واقع استفاده از قلم در تحریر اسناد مهارت‌های خاص خود را می‌طلبد، اهمیت این موضوع آنجا دو چندان می‌شود که ممکن بود، محرر یک سند میزان پولی که نذر می‌شد را بد خط بنویسد که این خود باعث مشکلات عدیده می‌شد. برای همین لازم بود تا محرران اندازه نوک قلم را در طول تحریر سند ثابت و یکدست نگه دارند.

مرکب

یکی دیگر از جنبه‌های نذرنامه‌ها مرکبی است که با آن سند نوشته شده است. رنگ مرکب اکثراً این اسناد به رنگ مشکی است. تقریباً تمام اسناد بررسی شده رنگ مرکب مشکی است.

خط

شاید مهم‌ترین جلوه‌های نذرنامه‌ها خط به کار رفته در این اسناد است. با بررسی خطوط به کار رفته در این اسناد، دو خط نستعلیق و شکسته نستعلیق بیشترین کاربرد را در این اسناد داشته است. هم‌چنین با بررسی این جنبه می‌توان به جایگاه طبقاتی ناذر نیز پی برد. به عبارت دیگر می‌توان با نگاه کردن به شیوه تنظیم سند از نظر بصری و به ویژه با نگاه کردن به شیوه ترسیم خط، به جایگاه طبقاتی افراد پی برد. شروع آغاز سطر در اکثر موارد از میانه برگه است، به طوری هرچه قدر به انتهای سند نزدیک می‌شویم، خط متمایل به سمت چپ برگ می‌شود. این گونه شیوه تنظیم سند باعث می‌شد که قسمت بالا و سمت راست سند سفید یا به اصطلاح بیاض باشد، که در واقع جایی بود که سجلات و مهر افراد زده می‌شد.

نتیجه‌گیری

اسناد تاریخی به عنوان یک منبع ارزشمند در بازسازی و نمایاندن بخش‌های مختلف تاریخ ایران جایگاه بااهمیتی دارند. بررسی و تحلیل این اسناد هم از نظر شکلی و هم محتوایی علاوه بر آنکه موجب آشنایی با نذرنامه‌ها می‌شود، بلکه داده‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی نیز در اختیار سندشناسان قرار می‌دهند. با مطالعه این اسناد هم‌چنین می‌توان تأثیر شرایط و فضای اجتماعی، فرهنگی، مذهبی و عرفی دوره قاجار را بر روی آنها مشاهده کرد. این پژوهش از دو جنبه شکلی و محتوایی به بررسی نذرنامه‌ها پرداخت. نتایج این مقاله را به طور خلاصه اینچنین می‌توان بیان کرد؛ ۱. در بحث شکلی باید گفت که این اسناد تقریباً هیچ عناصر تزئینی و هنری ندارند، دلیل آن هم به فلسفه وجودی خود نوع سند مربوط می‌شود، به این صورت که چون هدف از تحریر این سند نذر کردن اشخاص است و نه چیز دیگر و هم اینکه چون در شرع مقدس هم به ادای نذر تکلیف شده است، پس مهم این بود که نوشته‌ها اعم از متن اصلی، حاشیه‌ها و سجلات به صورت خوانا و بدون خط خوردگی باشد و سعی می‌شد پارگی نیز در کاغذ وجود نداشته باشد. پس اصولاً تذهیب و آرایه‌های هنری جایی در این نوع سند شرعی نمی‌توانست داشته باشد. ۲. در بخش محتوایی این اسناد که مهم‌تر از بخش ظاهری آنهاست موارد مختلفی مورد بررسی قرار گرفت. متن اصلی، بعدیه، شرایط ناذر، مشخصات منذوربه، صیغه نذر، اضافات سند شامل:

سجلات، مهر، متمم، درهامش، تاریخ تحریر سند ظهریه و تسمیه، از مواردی بود که مورد توجه قرار گرفت. ۳. با مطالعه محتوایی این اسناد معلوم شد که همه ارکان نذر نامه‌ها بر اساس فقه شیعی تنظیم شده‌اند.

ضمائم

نمونه‌ای از بازخوانی نذرنامه:

بسم الله والحمدلله والصلاة والسلام على رسول الله صلى الله عليه وسلم. اما بعد، فالباعث لتحرير هذه الورقة الوثيقة الشرعية این است: آن که حاضره گردید شاه زمان در حالت صحت نفس و کمال عقل بالطوع والرغبة، بنت امیرابراهیم ابن امیرعبدالصمد، نذر الله کرد آن چه اراضی آسمان زال و نخیلات آسمان زال و کنار و گز و طویه و حوض و کاله و مایتعلق بها و ینسب الیها فعلى هذا اراضی مذکوره و نخیلات کلاً و طراً نذر الله جناب آخوند ملاً حسین ابن المرحوم آخوند حاجی عبدالله کرد به لفظ ایجاب و قبول و رؤیت و معرفت و تسلیم و تسلّم. ایضاً حاضره گردید شاه زمان بنت امیرابراهیم [ابن] امیرعبدالصمد، زوجه آخوند ملاً حسین ابن حاجی عبدالله، و ایضاً اقرار کرد و نذر کرد لله کل دو خانه، یکی نشیمن و یکی خانه پدری. زوجه مذکور جمع آن چه داشته باشد از مسینه و طلا و نقره و اسباب خانه جمله نذر الله ملاً حسین کرد. و ملاً حسین قبول نذر مذکور کرد. و ایضاً شاه زمان گفت که آن چه داشته باشم از رختوات و مع ممرّ میاه شور و شیرین و تحت التخیل از اراضی و خلال و بیاض و مایتعلق بها و ینسب الیها مع فاریاب تل [؟] و اراضی، آنچه تعلق به آن داشته باشد، اشیاء مذکوره جمله نذر الله زوج خود آخوند ملاً حسین ابن حاجی عبدالله کرد، مع لفظ ایجاب و قبول نذر مذکور یعنی ملاً حسین کرد و این دو کلمه جهت نذر نامچه قلمی گردید. تحریراً فی تاریخ شهر ربیع الثانی فی سنه ۱۲۸۴.

سجلات

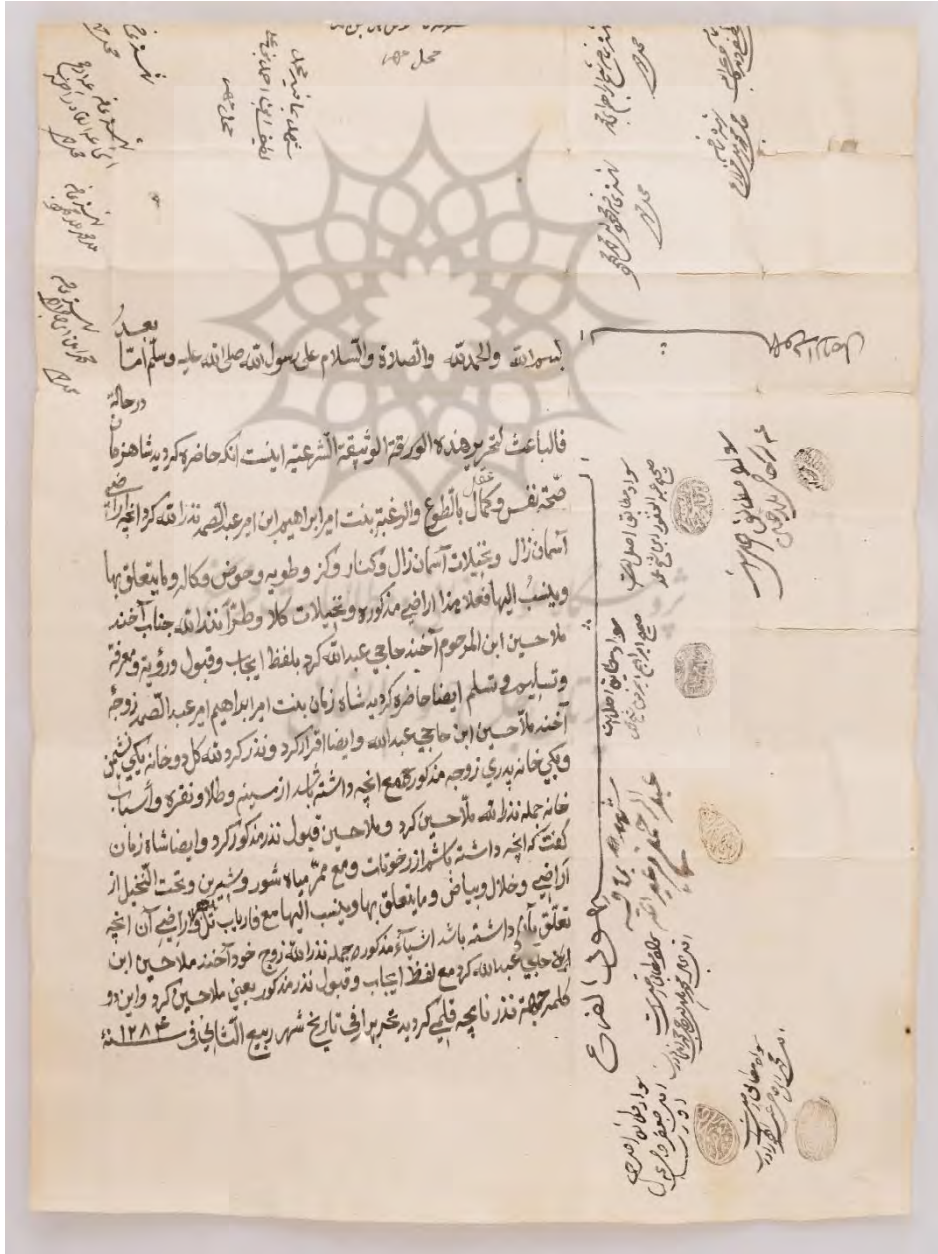
الشهود الفرع:

۱. سواد مطابق اصل است عبده حاجی ملاً حسین. مهر: دایره‌ای شکل با سجع یا اباعبدالله
۲. سواد مطابق اصل است صحیح عبدالغفور ابن شیخ محمد. مهر: دایره‌ای شکل با سجع عبدالغفور ابن محمد.
۳. سواد مطابق اصل است صحیح ابراهیم ابن مرحوم شیخ محمد. مهر: هشت ضلعی با سجع سلام علی ابراهیم.
۴. شهود بما فيه عبدالرحمن پسر عبدالله. مهر: گلابی شکل با سجع صحیح عبدالرحمن
۵. سواد مطابق اصل است اقل علی محمد.. ولد حاجی محمد امین..؟
۶. سواد مطابق اصل است صحیح اقل جعفر حاجی عدل اوری؟ مهر: گلابی شکل با سجع صحیح جعفر.
۷. سواد مطابق اصل است اقل محمد ابن عبدالغفور راوری؟ مهر: بیضی شکل با سجع محمد ابن عبدالغفور.

الشهود اصل:

۱. شهد بما فيه محمود ابن محمد محمود محل مهر.

۲. شهد بما فيه شيخ ابراهيم بن محمد محل مهر.
۳. شهد بما فيه مصطفى ولد حاجي عبدالله.
۴. شهد بما فيه حاجي محمد ابن مزارع.
۵. شهد بما فيه محمد لطيف ابن احمد بن علي محل مهر.
۶. شهد بما فيه عبدالمحسن ابن عبدالقادر احمد محل مهر.
۷. شهد بما فيه ملا محمد...؟ محمود.
۸. شهد بما فيه محمد امين ابن حاجي احمد محل مهر.

منابع کتاب‌ها

- اصفهانی، محمد تقی (مجلسی اول)، (۱۴۰۰ ق). *یک دوره فقه کامل فارسی*، تهران: مؤسسه انتشارات فراهانی، چاپ اول.
- امیر شاهی، منوچهر، (۱۳۸۶). *مبانی مدیریت اسناد*، تهران: مؤسسه عالی آموزش و پژوهش مدیریت و برنامه ریزی.
- انوری، حسن، (۱۳۸۱). *فرهنگ بزرگ سخن*، ج ۵، تهران: انتشارات سخن.
- بهبهانی کرمانشاهی، آقا محمد علی، (۱۴۲۱ ق). *مقام الفضل*، قم: مؤسسه علامه مجدد وحید بهبهانی، ج ۱، چاپ اول.
- خراسانی، وحید، (۱۴۲۸ ق). *منهاج الصالحین*، قم: مدرسه امام باقر (ع)، ج ۳، چاپ پنجم.
- خرمشاهی، بهاء‌الدین، (۱۳۷۷). *دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی*، تهران: دوستان-ناهد.
- خمینی و سایر مراجع، (۱۳۸۱). *رساله توضیح المسائل (مراجع)*، گردآورندگان احسان اصولی و محمدحسن بنی‌هاشمی خمینی، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- راهپیمان، غلامرضا، (۱۳۹۴). *از الفبا تا هنر*، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی با همکاری موسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری متن و پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- رضایی، امید، (۱۳۹۰). *درآمدی بر اسناد شرعی دوره قاجار*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- روستایی، محسن، (۱۳۹۵). *ادبیات تاریخی و دیوان سالاری ایران*، تهران: مؤسسه انتشارات ندای تاریخ.
- شهید ثانی، زین‌الدین بن علی عاملی، (۱۴۱۰ ق). *الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة*، شارح: کلاتر، سید محمد، قم: کتابفروشی داوری، ج ۳.
- علامه حلّی، حسن بن یوسف، (۱۴۱۰ ق). *إرشاد الأذهان إلى أحكام الإیمان*، محقق و مصحح: فارس حسون، ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی، قم، چاپ اول.
- گلپایگانی، صافی، (۱۴۱۶). *هدایة العباد*، قم: دار القرآن الکریم، ج ۲.
- صفری آق‌قلعه، علی، (۱۳۹۰). *نسخه شناخت، پژوهشنامه نسخه‌شناسی نسخ خطی فارسی*، با مقدمه ایرج افشار، تهران: میراث مکتوب.
- قائم مقامی، جهانگیر، (۱۳۹۰). *مقدمه‌ای بر شناخت اسناد تاریخی*، تهران: میراث مکتوب.
- کاتوزیان، ناصر، (۱۳۸۵). *قانون مدنی در نظم حقوقی کنونی*، تهران: نشر میزان.
- لنکرانی، محمد فاضل، (۱۴۲۶ ق). *رساله توضیح المسائل*، بی تا، بی نام.
- مایل هروی، نجیب، (۱۳۹۳). *تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*، تهران: شرکت انتشارات سوره مهر.
- محقق، محمد باقر، (۱۳۷۲). *اسما و صفات الهی در قرآن*، ج ۱، تهران: انتشارات اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۴۲۴ ق). *رساله توضیح المسائل*، قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب.
- نفیسی (ناظم الاطبا)، علی اکبر، (۱۳۴۳). *فرهنگ نفیسی*، ج ۴، ذیل خطبه، تهران: انتشارات کتابفروشی خیام.

هیئت مولفان، (۱۳۹۲). **تاریخ شناسی**، دوره پیش دانشگاهی، رشته علوم انسانی، وزارت آموزش و پرورش، سازمان پژوهش و برنامه ریزی آموزشی، دفتر برنامه ریزی و تألیف کتب درسی، تهران: شرکت چاپ و نشر ایران.

مقالات

خلعتبری لیماکی، مصطفی، (۱۳۸۳). «ارزش های نهفته در قباله های ازدواج»، **فرهنگ مردم ایران**، ش ۲.
روستایی، محسن، (۱۳۸۹). «تعبیری از سند و سند شناسی و نقش آن در پژوهش و توصیف اسناد تاریخی»، **کتاب ماه تاریخ و جغرافی**، ش ۱۴۶.

